

Любов Шара

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ У МІСТАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1860–1862 РР.)

У статті йдеться про появу у містах Чернігівської губернії недільних шкіл на початку 60-х років XIX ст. Звертається увага на витоки недільної форми навчання, її специфіку, учительський та учнівський контингенти, джерела фінансування й матеріальну базу; з'ясовуються причини згорання недільної освіти, обмежувальні кроки уряду щодо неї та значення недільних шкіл для підвищення рівня грамотності населення.

Ключові слова: *освіта, недільні школи, грамотність, інтелігенція, навчальні дисципліни, підручники.*

Модерні перетворення у Наддніпрянщині другої половини XIX ст. апіорі актуалізували потребу негайного підвищення грамотності населення. Розвиток аграрного і промислового секторів, інституції державного й муніципального управління, соціальна сфера – усе це зумовило трансформування освітньої системи. Упродовж 60 – 70-х рр. відбулися зміни, які охопили навчальні заклади від початкової до вищої ланок, професійні та позашкільні. Поміж останніх новим явищем стали недільні школи, поява яких датується кінцем 50-х рр. XIX ст., коли перші з них відкрилися у Полтаві й Києві та, з певною перервою, працювали аж до знищення української державності у форматі УНР.

Історія започаткування недільної освіти в українських губерніях уже потрапляла на сторінки наукових студій. Зокрема, В. Біднов¹, Н. Віннічук², Н. Заремська³, Н. Коляда⁴, Т. Лазанська⁵, Л. Смоляр⁶, Г. Шевчук⁷ досліджували освітній простір Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст., серед іншого й нетрадиційний спосіб навчання дорослих і дітей – недільні школи. Утім, картина може бути цілісною лише за умови розширення географії вивчення, залучення матеріалів із різних губернських і повітових міст. З огляду на це, метою нашої студії є спроба охарактеризувати про-

1 Біднов В. Школа й освіта на Україні. Недоля школи на Російській Україні у XIX ст. [Електронний ресурс] URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult05.htm>

2 Віннічук Н. Освітнє середовище в Україні II пол. XIX – поч. XX століття. [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2013. №4. С. 186 – 192. URL: <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/203>

3 Заремська Н. Внесок Миколи Івановича Пирогова у розвиток шкільництва в Україні. [Електронний ресурс] // Сіверщина в історії України. 2013. Вип. 6. С. 355 – 357. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviiu_2013_6_88

4 Коляда Н. До історії діяльності недільних шкіл в Україні (60-ті роки XIX ст.). [Електронний ресурс] // Психолого-педагогічні науки. 2015. № 3. С. 104 – 111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2007_1_13

5 Лазанська Т. Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTE RMS=0&S21STR=Nedilni_shkoly

6 Смоляр Л. Питання жіночої ініціативи в суспільному русі Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття. [Електронний ресурс] // Етнічна історія народів Європи. 2001. Вип. 8. С. 30 – 37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eiu_2001_8_9

7 Шевчук Г. До історії освіти в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX століття. [Електронний ресурс] // Вісник Львівського університету. Серія: Педагогічна. 2011. Вип. 27. С.228 – 237. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Ped_2011_27_28

цес появи та діяльність осередків недільної освіти у містах Чернігівської губернії протягом 1860 – 1862 рр.

Передусім, наголосимо, що недільні школи, як різновид позашкільних навчальних закладів, відомі у Західній Європі з XVIII ст. Ймовірно, однією з найперших стала школа, заснована 1751 р. у Великобританії у Нотінгемі при церкві Святої Марії. Однак, зачинателем недільної освіти в Англії вважається редактор і власник «Глостерського журналу» Роберт Райкс, який вирішив покращити тяжке становище дітей заводських робітників й наймитів. 1781 р., заручившись підтримкою свого товариша Уільяма Кінга, він відкрив школу в будинку місіс Мередит (графство Глостершир, Суті-Аллі). На переконання Р. Райкса, діти бідняків, отримавши початкову освіту, зможуть вийти зі злиденності й не потрапити до кримінального світу.

Заняття проводили у недільні дні, оскільки лише тоді хлопчики і дівчатка були вільними. Підручником слугувала Біблія, тексти якої використовували для читання та переписування.

Згодом подібні школи з'явилися в інших графствах Великої Британії. Згідно зі статистичними даними, наприкінці XVIII ст. їх відвідували понад 250 тис. дітей, а 1831 р. – майже 1,2 млн⁸.

На теренах Наддніпрянщини XIX ст. працювали два типи недільних шкіл: конфесійні, вихованці яких вивчали базові засади християнства, мусульманства, іудаїзму, та освітні – для навчання дорослих і дітей. Стосовно першого різновиду шкіл релігійно-морального спрямування їхня назва «недільні» досить умовна, бо євреї, скажімо, навчалися по суботах, а мусульмани – по п'ятницях⁹.

Однією з найперших освітніх недільних шкіл вважається полтавська, заснована 1858 р.¹⁰, хоча найвідомішою стала київська, відкрита 11 жовтня 1859 р. Ідею її створення генерував Олександр Герцен у Лондоні у розмові з професором історії Київського університету Платоном Павловим, коли той приїздив у справах до видавництва «Колокол». Повернувшись до Києва, Платон Васильович поділився думками зі своїми студентами, керівниками таємного Харківсько-Київського товариства Яковом Бекманом і Митрофаном Муравським, які не лише схвально поставилися до можливості підвищення рівня письменності населення, але й збагнули перспективу налагодження тісного контакту з ним. Тогочасний очільник Київського навчального округу Микола Пирогов надав офіційний дозвіл, і на Подолі, на розі Костянтинівської та Хореві вулиць 9/16, у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища розпочала роботу недільна школа для «хлопчиків із дітей ремісників та інших осіб робітничого стану, які не мають ні часу, ні коштів відвідувати звичайні училища»¹¹. У листі до міністра освіти, датованому 13 жовтнем 1859 р., М. Пирогов написав: «беручи до уваги користь недільних шкіл для дітей трудового класу, які позбавлені і часу, і грошей, я дозволив... студентам відкрити недільну школу для хлопчиків»¹².

Фактично організаторами київської недільної школи були 17 студентів Київського університету Св. Володимира і вихованець Київської духовної академії. Завдяки їхній організаційній роботі 110 учнів (кравці, шевці, столяри, малярі, токарі, особи без професії) віком від 8 до 30 років навчалися читати і писати, вивчали Закон Божий та арифметику¹³.

8 Воскресная школа. [Електронний ресурс] URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0

9 Харитоновна С. Первые воскресные школы для бедных. [Електронний ресурс] URL: <https://родина-моя.рф/news/1369-pervye-voskresnye-shkoly-dlja-bednyh.html>

10 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>

11 Харитоновна С. Названа праця. [Електронний ресурс] URL: <https://родина-моя.рф/news/1369-pervye-voskresnye-shkoly-dlja-bednyh.html>

12 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

13 Харитоновна С. Названа праця. [Електронний ресурс] URL: <https://родина-моя.рф/news/1369-pervye-voskresnye-shkoly-dlja-bednyh.html>

Заклад мав 2 класи, працював щонеділі та у святкові дні з 10 до 14 години¹⁴. Першого ж дня до школи прийшли 50 учнів, а потому їхнє число подвоїлося¹⁵.

Учителювали у школі переважно студенти Київського університету, письменники і суспільні активісти, найкращі представники тогочасної української інтелігенції. Найвідомішими поміж них були Михайло Старицький – талановитий поет, драматург і прозаїк; Михайло Драгоманов – публіцист, історик, фольклорист і громадський діяч; Анатолій Свидницький – письменник, який підготував для недільних шкіл підручник «Русская азбука»; Каленик Шейковський – мовознавець, етнограф і видавець, автор «Південно-руського словника» та підручника для недільних шкіл «Домашня наука»; Веніамін Португалов – відомий лікар-публіцист та інші¹⁶. Іван Франко так відгукнувся про них: «високоосвічені, оживлені найкращими ідеями свого часу... вони внесли всі свої великі духовні засоби, свій запал і енергію в діло розвитку українського народу. Майже всі вони... працювали у недільних школах»¹⁷. Суголосну думку висловив і М. Пирогов: «запроваджувати недільні школи узялися першими малороси, ревні шанувальники Куліша та Шевченка, кращі учні професора Павлова... Вчителі, кращі і за здібностями, і за моральністю, взялися навчати грамоти, письма і рахування з несподіваним педагогічним тактом, звернули увагу на нові засоби навчання, зайнялися ними і досягли успіхів понад усякого сподівання».

Дійсно, плідна робота інтелігенції невдовзі показала свої результати. Протягом року в Києві відкрилися ще 6 шкіл, у тому числі й жіноча, заснована викладачами Другої жіночої гімназії. Навчатися воліли і дорослі, і діти, й арештанти у тюремних будинках, і солдати у саперних бригадах¹⁸.

Ідею недільної освіти підхопили в інших містах та регіонах – Ніжині, Харкові, Полтаві, Чернігові, на Волині й Поділлі. В результаті упродовж 1859 – 1860 рр. постали 111 або, за підрахунками Наталії Коляди, 115 (1859 – 1862 рр.) шкіл, вихованцями яких були селяни, ремісники, робітники¹⁹. Серед жіночих недільних шкіл найвідомішою виявилася харківська під керівництвом Христини Алчевської²⁰.

Підрахувати кількість недільних шкіл у Чернігівській губернії й означити кількісний склад учнівського контингенту в рамках однієї статті вкрай складно. Так, згідно з даними, зібраними Левом Миловидовим, працювали 3 недільні чоловічі школи у Глухові, Ніжині, Чернігові та 4 щоденні жіночі у Стародубі, Суражі, Городні й Кролеві. Вони охоплювали навчанням 356 осіб, які належали, в основному, до міщанства й селянства, окрім вихованок Кролевецької школи, доньок місцевого чиновництва, а, отже, ймовірно, представниць дворянських родин чи різночинців. Динаміка появи освітніх осередків подана у таблиці²¹:

Таблиця 1

Недільні чоловічі і щоденні жіночі школи

Населений пункт	Час заснування школи	Тривалість роботи школи	Тип школи за складом учнів	Чисельність вихованців
Глухів	17 січня 1860 р.	2 роки, 5 місяців	Чоловіча	44
Ніжин	17 квітня 1860 р.	2 роки, 2 місяці	Чоловіча	140

14 Недільна освіта. Статути гімназій і прогімназій. [Електронний ресурс] URL: https://pidruchniki.com/81968/pedagogika/diyalnist_nedilnih_shkil

15 Розвиток освіти на Чернігівщині. Освітні заклади Ніжина у XVII – XIX ст. [Електронний ресурс] URL: <https://vseosvita.ua/library/rozvitok-osviti-na-chernigivsini-osvitni-zakladi-nizina-u-xvii-hih-st-48191.html>

16 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

17 Недільні школи відвідували в'язні і солдати. [Електронний ресурс] URL: https://gazeta.ua/articles/history/_nedilni-shkoli-vidviduvali-vyazni-i-soldati/797211

18 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

19 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>; Коляда Н. Названа праця. [Електронний ресурс] // Психолого-педагогічні науки. 2015. № 3. С. 105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2007_1_13

20 Недільна освіта. Статути гімназій і прогімназій. URL: https://pidruchniki.com/81968/pedagogika/diyalnist_nedilnih_shkil

21 Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860-х рр. Чернігів, 1927. Арк. 15 – 16.

Чернігів	9 травня 1860 р.	2 роки, 1,5 місяця	Чоловіча	90
Стародуб	31 липня 1860 р.	2 роки, 11,5 місяця	Жіноча	35
Сураж	15 жовтня 1860 р.	1 рік, 8 місяців	Жіноча	7
Городня	1860 р.	2 роки	Жіноча	23
Кролевець	26 березня 1861 р.	1 рік, 3 місяці	Жіноча	17

Відомості про заснування недільних шкіл містяться й на сторінках першого номера «Черниговского листка», де відомий байкар Леонід Глібов написав: «минулого року (1860 р. – **Автор**)... відкриті ... у Глухові – недільна безкоштовна школа для приходящих хлопчиків. У Стародубі, Городні та Суражі, через відсутність у цих містах ремісників, учні яких мали би змогу навчатися грамоті у святкові дні, засновані безкоштовні післяобідні класи для приходящих дівчат. Будь-кому зрозуміло, що відкриття недільних шкіл є однією з благодійних і важливих справ у вихованні»²².

Про започаткування жіночої недільної освіти у Стародубі, Городні та Суражі побіжно вказує й Світлана Матвієнко, характеризуючи музичну освіту й виховання дітей і молоді на Чернігівщині протягом XVIII – XIX ст. Водночас, посилаючись на Л. Миловидова, дослідниця пише також про роботу при Чернігівській чоловічій гімназії «щоденних безкоштовних післяобідніх класів для приходящих дівчат»²³.

Натомість Н. Коляда, ґрунтовно простудіювавши історію недільної освіти в 9 українських губерніях, наголошує на діяльності у містах Чернігівської губернії лише 6-ти шкіл, з яких 4 – чоловічі (Глухів, Ніжин, Чернігів, Новгород-Сіверський) і 2 – жіночі (Ніжин, Новгород-Сіверський)²⁴. Факт існування недільної школи у Новгороді-Сіверському підтверджує Наталія Коврижко, пишучи про славного земляка Михайла Чалого. Не вказуючи на статтю вихованців, авторка зауважує: «...у Новгороді-Сіверському також було відкрито недільну школу, в якій на травень 1861 р. навчалися 50 учнів»²⁵.

Маючи таку суперечливу інформацію, можемо констатувати появу недільного навчання та післяобідніх класів у 7-ми повітових містах (Глухові, Городні, Кролевіці, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Стародубі, Суражі) й одному губернському – Чернігові. Заняття проводилися окремо для чоловіків і жінок, загальна чисельність яких перевищувала 400 осіб. Найбільше училося у ніжинській школі (140 чол.), найменше – суразькій (семеро дівчат).

Першість у започаткуванні недільної освіти належить повітовому місту Глухову – 17 січня 1860 р. За місяць до того, у грудні 1859 р., М. Пирогов, здійснивши ревізію глухівських шкіл, «наказав, аби при місцевому училищі постала недільна школа, що і було зроблено». Другою відкрилася ніжинська школа (чи-то, як указувалося, 17 квітня 1860 р., чи-то, за іншою версією, 15 березня 1860 р.), «під впливом передової громадськості... у приміщенні повітового училища». Утримувалася вона за рахунок меценатських коштів та активної допомоги інтелігенції, яка, «як могла допомагала у боротьбі з безграмотністю»²⁶.

Третя недільна школа, згідно із хронологією Л. Миловидова, з'явилася у Чернігові (9 травня 1860 р.). Її відкриття та робота стали можливими, зважаючи на «бажання і вимогу ... попечителя Миколи Івановича Пирогова, заснувати недільну школу на базі

22 Передова стаття в першому номері «Черниговского листка». [Електронний ресурс] URL: http://ukrlit.org/hlibov_leonid_ivanovych/peredova_stattia_v_pershomu_nomeri_chernigovskogo_listka

23 Матвієнко С. Музична освіта та виховання дітей і молоді на Чернігівщині (XVIII – XIX ст.). Ніжин. 2011. С. 46. [Електронний ресурс] URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/64>; Матвієнко С. Розвиток музичної освіти на Чернігівщині у I половині XIX ст. [Електронний ресурс] // Психолого-педагогічні науки. 2015. №3. С. 17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2015_3_33

24 Коляда Н. Названа праця. [Електронний ресурс] Психолого-педагогічні науки. 2015. № 3. С. 106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2007_1_13

25 Коврижко Н. Михайло Корнійович Чалий. Пам'яті земляка. [Електронний ресурс] URL: <http://www.ns-slovo.org.ua/statti/15-cshaliy>

26 Розвиток освіти на Чернігівщині. Освітні заклади Ніжина у XVII – XIX ст. [Електронний ресурс] URL: <https://vseosvita.ua/library/rozvitok-osviti-na-chernigivini-osvitni-zakladi-nizina-u-xvii-hih-st-48191.html>

Чернігівської чоловічої гімназії»²⁷. Ініціативу М. Пирогова відзначив і Л. Глібов, занотувавши: «недільна школа при Чернігівській гімназії, відкрита 9 травня 1860 року внаслідок бажання та пропозиції попечителя Миколи Івановича Пирогова; постійно відвідувалась протягом усього учбового року і була найчисельнішою, порівняно зі школами, заснованими в інших містах...»²⁸.

Появу недільної школи анонсували на шпальтах «Черниговских губернских ведомостей»: «дирекція училищ Чернігівської губернії повідомляє жителям міста Чернігова, що на початку наступного 1860 р. буде працювати при місцевій гімназії особлива недільна і святкова школа на наступних засадах: 1) братимуть до школи усіх охочих навчатися, без огляду на походження і вік; 2) навчатимуть безкоштовно; 3) викладатимуть у школі учителі гімназії; 4) навчальними дисциплінами будуть читання і письмо російською мовою, початкові арифметичні дії з відніманням на рахівницях і письмово, Закон Божий, себто, пояснення молитов, головних принципів віри, ключових подій Священної історії та євангельських читань.

Усі, хто бажає отримати вичерпну інформацію з цього приводу, можуть звертатися до директора гімназії, на його квартиру»²⁹.

Отож школа постала і, згідно зі звітами директора чоловічої гімназії Єгора Гудими, відразу до неї записалися 15 осіб. Згодом їхнє число зросло до 60, а наприкінці навчального року сягнуло вже 90 учнів. Викладали у школі, зазвичай, учителі і старшокласники чоловічої гімназії. Фінансування навчального закладу здійснювалося за рахунок добровільних пожертв. Приміром, 1860 – 1861 рр. на навчальні потреби школа отримала 139 руб., з яких 100 руб. – від Т. Шевченка, 25 руб. – від Борщевського, учителя Немирівської гімназії, 10 руб. – від Волжина, почесного попечителя гімназії та 4 руб. – від невідомої особи з Санкт-Петербурга, який, так само як і Т. Шевченко, передав гроші через голову чернігівської громадської палати Романа Тризну. Т. Шевченко, до речі, подарував школі 50 примірників «Кобзаря» (вартість одного примірника з пересиланням – 2 руб.)³⁰.

Грошові надходження керівництво недільної школи спрямовувало на придбання посібників, букварів (роздавалися учням), Євангелій, аспідних дощок (грифельні дошки з'явилися у школах Європи у XVIII ст., писали на них грифелем – паличкою чи стержнем із грифеля³¹), рахівниць, наклеєних таблиць. Почасті меценати дарували засоби наочності, зокрема, студенти Київського університету Св. Володимира презентували комплект розрізаних літер³².

Благодійних коштів, на жаль, не завжди вистачало навіть у великих містах зі значною кількістю заможних жителів. Так, у жовтні 1860 р. М. Пирогов клопотався перед київським генерал-губернатором про відкриття у Києві підписки на добровільні пожертвування для недільних шкіл. Через два місяці, аби збільшити фінансування, студенти Київського університету провели публічні читання творів російських класиків³³.

Повертаючись до губернського Чернігова, зазначимо, що учні недільної школи читали, писали, студіювали Закон Божий, арифметику й опанували церковний спів, якому безкоштовно учив священник Миколаївської церкви отець М. Соколов. За свідченнями пана Страховського, учні чоловічої гімназії і, заразом, недільної школи «виявляють неперекорне бажання якомога швидше оволодіти грамотою: букви, механізми складів і весь процес читання більшість засвоювали упродовж 8 – 10 уроків. Один із учнів, 18-річний кріпак, під час першого уроку тривалістю півтори години запам'ятав усі літери і почав формувати склади; через тиждень читав із помилками,

27 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 2.

28 Передова стаття в першому номері «Черниговского листка». [Електронний ресурс] URL: http://ukrlit.org/hlibov_leonid_ivanovych/peredova_stattia_v_pershomu_nomeri_chernigovskogo_listka

29 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 4.

30 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 5.

31 Драмарецька М. Мультимедійна дошка: перетягни та відпусти! [Електронний ресурс] URL: <https://sites.google.com/site/dramareckamaria/ikt-u-navcanni/multimedijna-doska>

32 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 5.

33 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

а після трьох тижнів – вільно, без помилок. Вступаючи до школи, він не знав жодної літери»³⁴.

Очевидну користь від недільної освіти відзначив і Л. Глібов: «відкриття недільних шкіл є однією з благодатніших і найважливіших справ у вихованні... Дуже прикро, що безкоштовних недільних шкіл до цих пір у нас ще обмаль, між тим, як вони є одним із дієвих способів поширення освіченості у колі простого люду, який у поті лиця здобуває собі хліб насущний»³⁵. Справді, переважну кількість учнів недільної школи становили вихідці з родин міщан і селян-кріпаків³⁶.

Стосовно навчального процесу, то в усіх недільних школах Чернігівської губернії побутувала російська мова. За підручники слугували «Таблицы для обучения чтению» (Київ, 1860 р.), «Азбука» (Санкт-Петербург, 1860 р.), «Азбука Золотова» (Санкт-Петербург, 1860 р.), «Домашня азбука» (місце видання не відоме, 1860 р.). Водночас, знали і про «Буквар» Т. Шевченка, і про «Українську граматику» Іллі Деркача, і про «Українські прописи для народніх шкіл» Олександра Кониського. Проте, твердить Л. Миловидов, «немає достатніх підстав говорити про використання цих книг у школах, хоча достеменно відомо про читання у чернігівській школі «Кобзаря»³⁷.

Принагідно зазначимо, що у деяких недільних школах все ж мало місце україномовне викладання, й учителі навчали за «Граматику» Пантелеймона Куліша, виданою 1857 р., «Букварем южноруським» Тараса Шевченка (1861 р.), «Українськими прописами...» Олександра Кониського (1862 р.).

Т. Шевченко, до речі, видав «Букварь южноруський» власним коштом у Петербурзі тиражем 10 тисяч примірників і розіслав його у різні міста України. Це був посібник для навчання грамоти українською мовою з алфавітом (літери друковані й рукописні), текстами для читання за складами (уривки зі зроблених поетом українських переспівів «Псалмів Давидових»), текстами для суцільного читання, розділом «Лічба», історичними думами («Дума про Пирятинського поповича Олексія», «Дума про Марусю попівну Богуславку»).

Розсилаючи «Буквар», Т. Шевченко написав у листі до Ф. Ткаченка: «Посилаю тобі 10 моїх «Букварів» на показ, а с контори транспортів ти получиш їх 1000, і не розв'язувавши тюка, передай його, хто там у вас старший над воскресними школами? То йому й передай. А він нехай як знає продасть, а грошики положить у касу воскресної школи. От що... Дай один «Букварь» редактору «Губернских ведомостей» і попроси його, щоб він напечатав, що такий-то і такий «Букварь» продається по три копійки в пользу воскресних школ»³⁸. У листі до Михайла Чалого, інспектора Другої київської гімназії (від 4 січня 1861 р.) було вказано: «Посилаю вам на показ 10 примірників мого «Букваря», а з контори транспортів отримаєте 1000 прим. Зберете гроші, то положіть їх у касу вищих недільних шкіл...».

Т. Шевченко також передав із Петербурга для чернігівських і київських недільних шкіл 100 примірників «Кобзаря», аби ті продали й скористалися отриманими коштами. Тарас Григорович мав серйозний задум підготувати найближчим часом для вихованців недільних шкіл підручники з арифметики, етнографії, географії та історії України, однак передчасна смерть завадила його реалізації³⁹.

Затребуваною для недільних шкіл могла стати й праця Олександра Потебні, який 1861 р. упорядкував «Український буквар для навчання за звуковим методом». Утім, його не опублікували вчасно, а вийшов він у світ тільки 1899 р. у журналі «Киевская старина» (№ 8) під назвою «Руководство к обучению грамоте, составленное для малорусских воскресных школ А.А. Потебней»⁴⁰.

34 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 6.

35 Передова стаття в першому номері «Черниговского листка». [Електронний ресурс] URL: http://ukrlit.org/hlibov_leonid_ivanovych/peredova_stattia_v_pershomu_nomeri_chernigovskogo_listka

36 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 6.

37 Там само. Арк. 12 – 13.

38 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <http://histpol.narod.ru/education/gimnaz/edu-012.htm>

39 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

40 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>

Активну участь у розробці підручників для шкіл узяла демократично налаштована студентська молодь Харкова («Буквар» П. Завадського), Києва («Домашня наука» К. Шейковського, «Таблиці для початкового навчання грамот» Грещанковського) та інших міст. 1861 р. у Полтаві надрукували «Азбуку по методу Золотова для Южно-Руського краю», підготовлену учителем історії Полтавської гімназії й засновником недільної школи Олександром Строніним⁴¹.

Учителі недільних шкіл ставилися до роботи відповідально, залучали ефективну методику викладання. Зокрема, вони уперше апробували новий звуковий спосіб навчання грамоти за методом Золотова, суть якого полягала у поділі слова на складові частини – літери. Його автор заклав основи для аналітико-синтетичного принципу освіти. Використовувався й досвід одеського педагога Горбинського, ґрунтований теж на виконанні вправ із поділу слова на складові елементи⁴².

Запроваджені інновації, на думку Л. Вовк, сприяли тому, що «недільні школи задовольняли освітні запити населення в альтернативній формі, відмінній від державних шкіл, сприяли задоволенню суспільної потреби не тільки навчатися, а й вчити; були першим виявом масової додаткової початкової освіти»⁴³.

Однак, невдовзі прогресивне учительство недільних шкіл почало поширювати по-між вихованців національно-патріотичні та революційні ідеї, вістря яких було спрямоване на трансформацію або руйнацію самодержавної системи. Це змусило київського генерал-губернатора адресувати М. Пирогову наступне: «Ваше Превосходительство, маю прохання до Вас зробити розпорядження про суворий нагляд за недільними школами, щоб навчання в них відповідало бажанням і наміру уряду»⁴⁴. Потому, 4 травня 1860 р. був оприлюднений «Циркуляр Міністерства народної освіти про обмеження прав недільних шкіл», в якому окреслювалися загальні правила заснування і контролю за ними з боку влади. Чітко визначалася мета організації недільних шкіл – «поширювати грамотність у ремісницькому і робітничому середовищі»; наголошувалося на використанні навчальних підручників, схвалених Міністерством народної освіти, і єдиної освітньої програми⁴⁵. Нею передбачалося опанування лише Закону Божого, читання і письма російською мовою, елементарних знань з арифметики, малювання і лінійного креслення⁴⁶.

Право на заснування недільної школи та керівництво нею надавалося винятково людям «цілком благонадійним», а з січня 1861 р. у кожному недільну школу призначався священик «для контролю за характером навчання і лояльністю учителів». Проте цього здалося замало, тому влітку 1862 р. вийшло «височайше повеління закрити усі нині існуючі недільні школи і читальні» під приводом перегляду правил про ці школи і реформування їх на нових засадах. В урядовому указі стверджувалося: «нагляд, встановлений за недільними школами і народними читальнями, виявився недостатнім. Останнім часом, під пристойним приводом розповсюдження в народі грамотності, зловмисні люди намагалися у деяких недільних школах поширювати шкідливі вчення, підбурливі ідеї, перекручені уявлення про право власності та безвір'я. Щодо читальень, то так само виявлено прагнення користуватися цими установами не для поширення корисних знань, а для передання того ж шкідливого соціалістичного вчення».

Государ імператор після обговорення в Раді Міністрів зібраних з цього предмета відомостей височайше наказав: 1) негайно розпочати перегляд правил про заснування недільних шкіл; 2) надалі, до перетворення зазначених шкіл на нових засадах, закрити усі недільні школи і читальні, що тепер існують»⁴⁷.

41 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <http://histpol.narod.ru/education/gimnaz/edu-012.htm>

42 Віннічук Н. Названа праця. [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2013. №4. С.187. URL: <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/203>

43 Там само. С. 188.

44 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

45 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>

46 Недільна освіта. Статуси гімназій і прогімназій. [Електронний ресурс] URL: https://pidruchniki.com/81968/pedagogika/diyalnist_nedilnih_shkil

47 Розвиток культури на українських землях у другій половині XIX ст. [Електронний ресурс] URL: <http://studfiles.net/preview/5437362/page:43/>

У чому причина такого рішення? Однозначну відповідь на це дають матеріали слідчої комісії у справах найпершої київської недільної школи. Очільник комісії Р. Жданов констатував: «у діях Бекмана, Моравського, Єфіменка, Завадського, Івкова, Левченка, Португалова, Зеленського, Раєвського та інших (члени Харківсько-Київського товариства, організатори й учителі недільних шкіл. – **Автор**) проглядається вправний і свідомий намір про заснування недільних шкіл для поширення за їх допомогою пропаганди у народі. Таємна і злочинна мета недільних шкіл у Києві очевидна з багатьох натяків і думок, висловлених головними діячами в їх паперах, розглянутих слідчою комісією, а особливо зі слів колишнього викладача в тих школах Левченка, який рішуче висловився, що «засобом для розповсюдження у масі простого народу ліберальних ідей повинні служити недільні школи». Беручи участь, таким чином, у створенні недільних шкіл, злочинці поширювали пропаганду і в інших учбових закладах, а також розсилали в різні місця заборонені твори іноземної преси і мали зв'язки зі своїми агентами у столицях»⁴⁸.

Без сумніву, такі висновки слідчої комісії не могли не послугувати цементуючим аргументом стосовно згорання недільної освіти. Заразом, як твердить Л. Вовк, у діяльності недільних шкіл влада вбачала ефективний засіб небажаного зростання національної самосвідомості населення⁴⁹. Зважаючи на усе це, 1862 р., переконані науковці, була поставлене жирна крапка після першого, найрезультативнішого етапу діяльності навчальних осередків⁵⁰.

Зачинилися вони відразу і в Чернігівській губернії. «З одного боку, байдужість більшості громадськості до недільних шкіл, – вважав Л. Миловидов, – не дозволила стати їм на ноги, з іншого – накази влади зробили працю у школах небезпечною справою, тому 1861 – 1862 рр. пожвавлення щодо заснування недільних шкіл на Чернігівщині не було»⁵¹. У звіті директора Чернігівської чоловічої гімназії за 1862 р. знаходимо наступне: «усі недільні школи на підставі пропозиції пана керуючого Київським навчальним округом від 22 червня 1862 р. за № 3067 зачинені у тому ж 1862 р.». Цікаво, що коли через 4 роки князь Ширинський-Шихматов вимагав від Чернігівської губернської шкільної ради інформацію про кількість безкоштовних і недільних шкіл, а також списки їхніх керівників, то отримав таку відповідь: «дякуючи Богу, нині немає недільних шкіл, що виявилися такими шкідливими»⁵².

У квітні 1863 р. М. Пирогов, який мусив піти у відставку з посади попечителя Київського навчального округу, написав статтю «Про недільні школи», в якій рішуче виступив на їхній захист: «Мета народних недільних шкіл має полягати в поширенні осмисленої грамотності... Я сам не раз переконувався, що при старанному способі навчання успіхи учнів недільних шкіл дивовижні. Грамота засвоювалась швидше, ніж у приходських та інших училищах. Усі школи неодмінно мають бути відкриті для відвідувачів...»⁵³. Представники тогочасної педагогічної громади вбачали у недільних школах культурне середовище, необхідне для розвитку демократичного руху, що сприяв подальшому зростанню освітнього та культурного потенціалу дорослого населення⁵⁴.

Доволі цікаву візію про значення недільних шкіл висловив Л. Глібов: «Хтозна, може бути, за таких умов недільні школи послугували би засобом зближення станів, взаємної любові та довіри, що складають головну підставу для благоденства

48 Там само.

49 Віннічук Н. Названа праця. [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2013. №4. С. 188. [Електронний ресурс] URL: <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/203>

50 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>; Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <http://histpol.narod.ru/education/gimnaz/edu-012.htm>

51 Миловидов Л. Названа праця. Арк. 14.

52 Там само. Арк. 15.

53 Микола Пирогов і недільні школи. [Електронний ресурс] URL: http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm

54 Віннічук Н. Названа праця. [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2013. №4. С. 188. URL: <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/203>

суспільства. Духовно-розумовий вплив завжди дієвіший за усілякі накази, погрози, покарання та інші спонукальні й виправні заходи. Проста людина, керована іншими, більш, ніж вона, розвиненими, людьми, завжди зуміє оцінити дбайливість про неї і раціонально зріднитися з тією думкою, що потрібно слухатися людей, які перебувають вище за своїм розумовим й моральним розвитком і, отже, можуть і бажати, і робити тільки хороше і корисне для неї. Звичайне російське прислів'я «навчання – світло, а неучтво – темрява» не буде вже чимось загадковим і недоступним, а постійним девізом її (людини. – **Автор**) вчинків і стосунків з іншими»⁵⁵.

Голос громадськості на підтримку недільної освіти виявився гучним, тому 1864 р., у контексті ліберальних реформ, уряд мусив відновити її, але за умови тотальної русифікації⁵⁶. Як відомо, 1863 р. оприлюднили Валувський циркуляр, а 1876 р. – Емський указ, які унеможливили вживання української мови. Водночас, активно реанімували недільні школи органи муніципального управління – земського і міського, коштом яких орендувалися чи будувалися навчальні приміщення, формувалася матеріальна база, наймалися учителі, коригувався навчально-виховний процес (більше часу приділяли студюванню історії, географії, математики). Так, упродовж 1871 – 1895 рр. лише земські асигнування на цю потребу зросли у 6 разів⁵⁷.

Наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося 49, а в 1914 р. – вже 112 недільних шкіл, незважаючи на те, що влада усіляко стримувала їхню появу, дозволяючи, зазвичай, засновувати їх при духовних семінаріях⁵⁸.

Таким чином, на початку 60-х рр. XIX ст. завдяки очільнику Київського навчального округу Миколі Пирогову та прогресивно налаштованій інтелігенції, наслідуючи приклад Полтави і Києва, у містах Чернігівської губернії відкрилися недільні школи. Викладацький колектив формувався, в основному, з учителів місцевих гімназій та училищ, на базі яких вони й працювали. Освітньою програмою передбачалися російськомовне читання, письмо, елементарна арифметика, Закон Божий і церковний спів. Серед учнівського контингенту переважали міщани та селяни, які отримали зручну можливість безкоштовно здобути елементарні знання. Проте невдовзі офіційна влада, вбачаючи у недільних школах «осередки поширення антиурядових ідей», запровадила низку обмежувальних правил, а потому, 1862 р., зачинила їх під приводом розробки нових засад для функціонування.

References

Bidnov, V. (2019). Shkola i osvita na Ukraini. Nedolia shkoly na Rosiiskii Ukraini u XIX st. Retrieved from <http://litopys.org.ua/cultur/cult05.htm>

Vinnichuk, N. (2019). Osvitnie sere dovishche v Ukraini II pol. XIX – poch. XX stolittia. Aktualni problemy sotsiologii, psikhologii, pedagogiky. 2013. №4. S. 186 – 192. Retrieved from <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/203>

Voskresnaia shkola. (2019). Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0

Voskresnaia shkola. (2019). Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0

Dramaretska, M. (2019). Multymediina doshka: peretiahny ta vidpusty! Retrieved from <https://sites.google.com/site/dramareckamaria/ikt-u-navcanni/multimedijna-doska>

Zaika, V. (2019). Hlukhivskiy vchytelskiy instytut v systemi osvitnytstva Pivnichno-

55 Передова стаття в першому номері «Чернігівського листка». [Електронний ресурс] URL: http://ukrlit.org/hlibov_leonid_ivanovych/peredova_stattia_v_pershomu_nomeri_chernigovskogo_listka

56 Недільна освіта. Статути гімназій і прогімназій. [Електронний ресурс] URL: https://pidruchniki.com/81968/pedagogika/diyalnist_nedilnih_shkil

57 Розвиток освіти і науки в середині XIX, на початку XX століття. [Електронний ресурс] URL: <https://mozok.click/947-rozvitok-osviti-y-nauki-v-seredin-xix-na-pochatku-xx-stolttya.html>

58 Недільні школи. [Електронний ресурс] URL: <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>

- Skhidnoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolit. Sumska starovyna. 2013. Vyp. XLI-XLII. S. 45 – 53. Retrieved from <http://oaji.net/articles/2014/1031-1410169023.pdf>
- Zaremska, N. (2019). Vnesok Mykoly Ivanovycha Pyrohova u rozvytok shkilnytstva v Ukraini. Sivershchyna v istorii Ukrainy. 2013. Vyp. 6. S. 355 – 357. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviu_2013_6_88.
- Kharytonova, S. (2019). Pervye voskresnye shkoly dlja bednykh. Retrieved from <https://rodyna-moia.rf/news/1369-pervye-voskresnye-shkoly-dlja-bednyh.html>
- Kovryzhko, N. (2019). Mykhailo Korniiiovych Chalvi. Pamiati zemliaka. Retrieved from <http://www.ns-slovo.org.ua/statti/15-cshaliy>
- Koliada, N. (2019) Do istorii diialnosti nedilnykh shkil v Ukraini (60-ti roky XIX st.). Psykholoho-pedahohichni nauky. 2015. № 3. S. 104 – 111. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2007_1_13
- Lazanska, T. (2019). Nedilni shkoly. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nedilni_shkoly
- Matviienko, S. (2019). Muzychna osvita ta vykhovannia ditei i molodi na Chernihivshchyni (XVIII – XIX st.). Nizhyn. 2011. 186 s. Retrieved from <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/64>
- Matviienko, S. (2019). Rozvytok muzychnoi osvity na Chernihivshchyni u I polovyni XIX st. Psykholoho-pedahohichni nauky. 2015. №3. S. 171 – 175. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2015_3_33.
- Mykola Pyrohov i nedilni shkoly. (2019). Retrieved from http://www.pirogov.com.ua/mikola_pirogov_i_nedilni_shkoli_ua.htm
- Mylovydov, L. (1927). Nedilni shkoly na Chernihivshchyni v 1860-kh rr. Chernihiv, Ukraine.
- Nedilna osvita. Statuty himnazii i prohinnazii. (2019). Retrieved from https://pidruchniki.com/81968/pedagogika/diyalnist_nedilnih_shkil
- Nedilni shkoly. (2019). Retrieved from <https://ukrlit.net/info/dovidnik/236.html>
- Nedilni shkoly. (2019). Retrieved from <http://histpol.narod.ru/education/gimnaz/edu-012.htm>
- Nedilni shkoly vidviduvaly viazni i soldaty. (2019). Retrieved from https://gazeta.ua/articles/history/_nedilni-shkoli-vidviduvali-vyazni-i-soldati/797211
- Peredova stattia v pershomu nomeri «Chernyhovskoho lystka». (2019). Retrieved from http://ukrlit.org/hlibov_leonid_ivanovych/peredova_stattia_v_pershomu_nomeri_chernigovskogo_listka
- Rozvytok kultury na ukrainskykh zemliakh u druhi polovyni XIX st. (2019). Retrieved from <https://studfiles.net/preview/5437362/page:43/>
- Rozvytok osvity i nauky v seredyni XIX, na pochatku XX stolittia. (2019). Retrieved from <https://mozok.click/947-rozvitok-osviti-y-nauki-v-seredin-xix-na-pochatku-xx-stolttya.html>
- Rozvytok ukrainskoi pedahohiky y shkilnytstva u druhi polovyni XIX –na poch. XX st. (2019). Retrieved from <http://studentam.net.ua/content/view/2264/85/>
- Rozvytok osvity na Chernihivshchyni. Osvitni zaklady Nizhyna u XVII –XIX st. (2019). Retrieved from <https://vseosvita.ua/library/rozvitok-osviti-ina-vernigivsin-osvitni-zakladi-nizina-u-xvii-hih-st-48191.html>
- Rozvytok Chernihova u XVIII – XIX stolitti. (2019). Retrieved from <http://ukrssr.com.ua/chernig/rozvitok-chernigova>
- Smoliar, L. (2019). Pytannia zhinochoi initsiatyvy v suspilnomu rusi Naddnpirianskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia. Etnichna istorii narodiv Yevropy. 2001. Vyp. 8. S. 30 – 37. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_8_9.
- Shevchuk, H. (2019). Do istorii osvity v Naddnpirianskii Ukraini u XIX – na pochatku XX stolittia. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria: Pedahohichna. 2011. Vyp. 27. S. 228 – 237. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Ped_2011_27_28.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53). Ljuba_che@ukr.net

Liubov Shara

Associate Professor of World History and International Relations at O.M. Lazarevskyi Academic Institute of History and Socio-Humanities, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (Chernihiv, 53 Hetmana Polubotka St.). Ljuba_che@ukr.net

**SUNDAY SCHOOLS IN TOWNS OF CHERNIHIV PROVINCE
(1860-1862)**

In the second half of the 19th century, Sunday schools for adults and children were a new and productive phenomenon in the educational system of Dnieper Ukraine. Their appearance and activity on the periphery hasn't been studied well, that's why it is urgent to attract materials from different provincial and county towns in order to form a holistic view about Sunday education, its importance for increasing the general literacy of the population. According to this, the purpose of the study is an attempt to characterize the process of formation the Sunday education in the towns of Chernihiv province during 1860-1862.

Based on published and archival materials, we can state the following. In the early 60's of the 19th century, thanks to the head of Kyiv Educational District Mykola Pyrohov, a progressive-minded intelligentsia and following the example of Poltava and Kyiv, Sunday schools were opened in the towns of Chernihiv province. It is difficult to find out the number and gender of students, as we have controversial information where Sunday schools and afternoon classes are identified in the same way: 'for incoming students'. In 1860 Sunday schools and afternoon classes appeared in 7 county towns (Hlukhiv, Horodnia, Krolevets, Nizhyn, Novhorod-Siverskyi, Starodub, Surazh) and one provincial city- Chernihiv.

Lessons were conducted separately for men and women who socially belonged to bourgeois and peasants. The total number of students was more than 400, most of them studied at school in Nizhyn (140 people), the least – in Surazh (seven girls).

The teaching staff was formed mainly by the teachers from local high schools, where extracurricular free training was conducted. The educational program included reading and writing in Russian, elementary arithmetic, God's law and church singing.

Sunday schools quickly gained popularity among the ordinary people, becoming a convenient way to gain basic knowledge. However, soon the official authorities, seeing them as "centers where anti-government ideas are spread," introduced a series of restrictive rules, and subsequently closed them on the pretext of developing new foundations for functioning in 1862.

Keywords: education, Sunday schools, literacy, intelligentsia, subjects, textbooks.

Дата подання: 27 вересня 2019 р.